

da je ovšem přísná a často tragická, protože je mírou osobní a nepřenositelné odpovědnosti. Tvůrce je sice (stejně jako kdokoli jiný) vydán do prostředí nezávisle na své vůli a je stejně jako ostatní nucen toto prostředí vykládat – mít k němu praktický poměr, tím však, že je vlastně výsledkem tohoto prostředí, je také neopakovatelnou sumou veškerého dějinného úsilí (humanizačního úsilí) lidstva, a má tedy – řečeno trochu nadneseně – odpovědnost za všechny mrtvé, kteří jsou v něm, jedinci a tvůrci, nastřádání; má tedy odpovědnost zcela vlastní, nenormativní, jež je – zajisté – determinována společensky, ale nikdy nemůže být přenesena na skupinu, ústav či cokoli jiného. Nelze ji udílet, nýbrž sdílet a rozumí se, že pouze prostřednictvím díla.

(1964)

TRAGIKA SLOV

Jiří Pištora

Osudy slov, to jsou někdy vzrušující příběhy; stačí zalistovat v etymologickém slovníku, vyrovná se místy dobré detektivce. I slova mají své šťastné časy, kdy jsou docela sama sebou, a své doby temna, své tragédie násilí a nedorozumění. Chybí nám vědecké pracoviště, které by průběžně zpracovávalo frekvenční slovník denně publikované češtiny, a to je chyba. Statistický materiál, který by ukazoval, jak často je v tom kterém okamžiku vyslovováno to které slovo, by byl v rukou historika neocenitelný. Podarilo se například už přesvědčivě dokázat pomocí frekvenčního slovníku Máchova díla jeho autorství některých sporných textů, ano i dobu jejich vzniku a místo na křivce Máchova díla. Proč by nebyl možný opačný postup? Autor, to jest doba, je znám; je znám i bod na křivce vývoje společenského myšlení v každém okamžiku, který sledujeme. Určit průběh této křivky a její parametry v každém okamžiku je pak jen, zdá se, otázka metody.

Ovšem, frekvenční slovník funguje v souvislostech živého společenského organismu poněkud jinak než v souvislostech díla jednoho autora.

Může pomoci rozlišit, do jaké míry v určité době pojmy skutečně *označují* (a tedy jejich obsah podléhá stálému procesu zkoumání a změny v závislosti na procesu zkoumání a změny označovaného) a do jaké míry doba tihne k vytváření slovních fetišů. Může usvědčit. Myslím na imaginární graf s křivkami výskytu nejčastěji vyslovovaných pojmů za posledních, dejme tomu, patnáct let: Křivky s poměrně krátkou amplitudou třeba u slov lidovost, nesrozumitelnost, dogmatismus, revizionismus; křivky prudkých a okamžitých amplitud u slov slánština, rehabilitace, sionismus, až zase k dlouhým a povlovným amplitudám slov socialistický realismus nebo aplikace – co všechno by řekl jejich jasný a výrazný průběh (vystřídáný v jiných údobích často naprostou absencí ještě před rokem stokrát vyslovovaného pojmu) o době žijící slovy!

Uvažujeme o slovech o sobě, vytržených z kontextu. Ale zacházíme s nimi snad ve skutečnosti jinak? Je tu snad obor lidského myšlení, v němž by za sebou nezanechal odliv minulých let průkazné množství evidentních nonsensů, jejichž letitá kanonická závaznost pramenila jen a jen z opakování vhodných slov na vhodných místech?

O směřování organizovaného světa k tvorbě *slovních fetišů* věděl už Čapek i Šalda. Literární tvorba i dobrá publicistika v nejširším slova smyslu však protitlakem vytvářely vždy jakous takous rovnováhu. Co je nové, je právě výrazné porušení této rovnováhy v letech, jak se teď říká, nedávno uplynulých, protože v nich byl právě slovní fetiš povýšen na závazný komunikační princip, a to v celku nevyhnutelně: Kult osobnosti (užívám toho termínu pro zjednodušení s plným vědomím, že žije rovněž životem slovního fetiše) plodí ve velkém kult neosobností, to jest neindividualit – to už bylo řečeno. Neindividualita (ať už z nutnosti supponovaná, nebo během času stále víc skutečná) musí ovšem realizovat svou funkci, ale jak? Při závazné absenci myšlenkové (a tím i formulační) samostatnosti nastává situace, kdy jediným možným komunikačním prostředkem mezi řídicím a řízeným je slovo či slovní spojení o sobě, posvěcené mimoobsahovým a mimologickým způsobem. Dále nezkoumatelné slovo jako předmět kultu. Tak je nahrazeno skutečné dorozumění zdánlivým, vzniká pseudokomunikace, protože znakem slovního fetiše je jeho nenávratnost, obraz nenávratnosti institucionálního systému. Se sanktifikovaným slovem nelze diskutovat, aniž diskutujeme se sanktifikačním principem, lze jen opakovat nebo neopakovat. Stejně tak v nenávratném systému řízení nemůže výsledek realizace příkazu uvést v pochybnost správnost příkazu, i kdyby to byl výsledek sebeabsurdnější – k tomu chybí zpětná vazba. Příkaz může být pouze proveden nebo neproveden.

Princip slovního fetiše tedy zdánlivě zjednodušuje komunikaci, protože odstraňuje potřebu argumentu. Zároveň však každé sanktifikované

slovo, jakmile bylo ustanoveno, začne fungovat samo jako hodnotící kritérium výpovědi: Staví mimo pochybnost každý kontext, v němž bylo vysloveno, na druhé straně pak jeho nepřítomnost budí podezření; stává se tedy samo argumentem. Tato dalekosáhlá deformace jazykového systému zpětně prohlubuje deformaci celého způsobu myšlení, která slovní fetiš zplodila. Ale i po rozpadu sanktificačního systému jako celku a zrelativizování jeho závaznosti deformace ještě nadlouho přežívá: přežívá v logické snaze vyhnout se při úsilí o rehabilitaci myšlení – i za cenu terminologických komplikací – pojmům, jejichž trvající emocionální zabarvení zabraňuje užít jich jako „pouhých“ termínů. I tento pochopitelný purismus signalizuje trvající nenormálnost stavu, a je dobře si to uvědomit. Trochu nesprávně a trochu shovívavě se říká tomuto odporu k nepoužitelným zvukům „strach z velkých slov“.

Strach ze slov je něco jiného, a něco daleko závažnějšího. Princip sanktifikace slov o sobě totiž nutně plodí i *princip slov tabu*, a tato jeho druhá stránka, zdá se, v přítomné situaci vystupuje výrazněji. Vznik tabuových slov dovedou filologové už dávno vysvětlit na jednoduchých příkladech: Třeba medvěda kdysi lidé jmenovali jinak, slovem dál významově nedešifrovatelným, tzv. značkovým. V souvislosti s pověrou, že člověk vyslovením jména obávaného zvířete přivolává jeho hněv na sebe a svá stáda, se však postupem času pojmenování stalo tabu a začalo se o něm hovořit jako o zvířeti, které jí med. Odtud medojed, medvěd. Původní značkové slovo bylo časem zapomenuto, takže dnes jeho existenci můžeme jen předpokládat. Regenerace principu tabuových slov v našich kulturně společenských souvislostech vypadá jako protimluv, ale namátkou stačí vzít do ruky libovolné číslo novin: Termín „úprava“ je opis tabuového slova, „zabezpečení“, „vyrovnaní“, „řešení“ a jiná zastupují vesměs tabuová označení. Jsou to eufemismy s funkcí nikoli estetickou, nýbrž mýtotvornou: jsou našimi medojedy.

Je tu ovšem posun: Zatímco u Praslovanů byla tabu především slova označující konkrétní zvířata a věci (historicky nazíráno jsou tu konkréty i zlí duchové), zaujala jejich místo v rozvinuté civilizaci abstrakta označující opatření, události, rozhodnutí, slovem pohromy depersonalizované, abstraktní mechanismy o sobě, jejichž spojení s původci je do té míry znepřehledněno, že se povědomí o něm ztrácí. Tabu už není jméno medvěda, protože medvěd je neidentifikovatelný, může být stejně dobře velrybou nebo jednorožcem. Tabu je slovo označující účinek věci na naše stáda. Asi tak, jako kdyby Praslovan nedbal medvěda, ale v zájmu svých ovcí se střezil vyslovit slovo „roztrhati“. Podléháme klamu, že eufemistické pojmenování ulamuje věcem hrot, že vhodné jméno je samo už činí méně vážnými. Dokud byl letitý tísnivý pocit bezejmenný, byl hrozivý. Ale

jakmile jsme pro něj našli pojmenování, hrozivost je pryč a my si o ní povídáme, jako by v okamžiku nalezení termínu bylo už hlavní nebezpečí zažehnáno. Mimochodem termínu zastupujícího mnohdy už ne jen jedno tabuové slovo.

Důsledků, které plynou z citovaného stavu věcí pro literaturu a myšlení o literatuře, je mnoho. Diskuse, v níž je předem dána zásada nezkoumatelnosti některých pojmů, nemůže být ukončena, dokud nedotknutelnost není zrušena. Takové bývaly diskuse o lidovosti, typičnosti, o slánštině v literární kritice, o revizionismu v literatuře, a jejich osud postihne i mnoho stejně vedených diskusí o dogmatismu: Jsou nepochybně mrtvy, ale neukončeny, protože nikdy nebyla položena otázka po užitečnosti samotného pojmu. Je to procházka mezi hroby, které doposud nebyly zasypány.

Ale největší škody jsou asi jinde. Víra v samostatný život slov stačí nakonec k tomu, aby slova v naší psychologii začala také sama žít, a na to musí literatura tvrdě doplatit vedle své vlastní deformace především svým dopadem. Neškolený čtenář, který hledá cestu k moderní básni, je v každém okamžiku zaváděn slovy, která se utrhlá ze řetězu a žijí po svém. Na všech besedách naráží snad každý, kdo se zabývá literaturou, na týž typ nedorozumění: Úsilí podkládat ve zcela jednoznačné básničce třeba slovům „zkouška“ nebo „hřib“ nukleární význam, číst slova „rudé slunce“ nebo „bílé slunce“ jako politické jinotaje, představovat si pod slovy „kamenná navigace“ nepružné řízení (moje čerstvá zkušenost) – cítíte, jak slova žijí vlastním životem a jakou bariéru to staví mezi text a čtenáře? Mám v živé paměti případ diskuse nad přeloženou divadelní hrou, jejíž titul se dal ve vztahu ke konkrétnímu obsahu chápat jako útok na poměry. A sotva za pár týdnů se váhá v jiném městě nad zveřejněním fejetonu s docela jinou tematikou, protože nese náhodou stejný název.

Důsledky deformace vztahu k jazyku pro literaturu jsou ovšem daleko širší a spletitější, a stejně tak i příčiny, které zpomalují a komplikují normalizaci. Třeba jen denní penzum slov pronesených na veřejnosti od domovních schůzí výše je mnohonásobně větší než v kterékoli předchozí společenské situaci. Přitom však zcela chybí odvěký požadavek alespoň základní řečnické obratnosti jako předpokladu veřejného vystoupení, neřkuli veřejné dráhy. Tomuto tlaku na jazyk, jehož důsažnost lze jen těžko přecenit, prakticky nevěnujeme pozornost – a přece i on souvisí úzce s odolností principu sanktifikace a sankcionizace slov, o němž mluvíme. Tady se onen mýtotvorný princip neustále obrozuje sám ze sebe.

Problém deformace vztahu k jazyku je tedy, pokud jde o literaturu, problémem rehabilitace slova jako materiálu, v jehož řádu se literární dílo uskutečňuje. Je možné, že v Ústavu pro jazyk český se již v tuto chvíli vy-

členěné pracoviště zabývá teorií slovního fetiše, je možné, že se již pracuje na referátech postihujících poruchy komunikativní funkce jazyka i poruchy v jeho estetické oblasti na základě frekvenčního slovníku psychóz a oněch diagramů, grafů a tabulí, které, je to možné, už třeba existují i se svým nádherným formalismem přesnosti, jenž tak rozčiluje duchy přibližné, ale bez něhož není poznání – a je tedy možné, že těchto několik upozornění je už docela zbytečných. Je to možné; bohužel to není pravděpodobné.

Otázka slovních fetišů a tabuových slov není totiž tak docela košer filologická záležitost. Je to především problém morální, při jehož zkoumání je jistě nejdůležitějším aspektem aspekt zdraví společnosti. Ale to je snad zbytečné zdůrazňovat.

(1964)

DĚLÁNÍ DO VLASTNÍHO HNÍZDA

Antonín Brousek

Zdráhal jsem se dlouho už před samotnou dnes dvojnásob nezáviděníhodnou představou, že budu muset psát úvodník. Skutečnost je však ještě daleko nezáviděníhodnější – musím se cítit spíše sepisovatelem nekrologu. Nekrologu nad úhorným růvkem úpravného papíru, nekrologu nad vlekle skomírajícími malomocnými, nekrologu nad sebou samým, smrtelně infikovaným. Většina kolegů z Tváře to zřejmě neshledá příliš prozřetelným – proč takto zbytečně předčasně nastražovat a podněcovat i nežádoucí permanentní rasíky, nekrofilie a hrobaře – ale nemohu dnes už jinak. Přinejmenším z pudu sebezáchovy. I je tedy smutné – leč pro naši situaci vůbec asi příznačné – že je načase analyzovat, aniž se dospělo být i k zárodečné syntéze, že nezbude než odstraňovat a odčiňovat, aniž se co vybudovalo, učinilo.

Jsem totiž přesvědčen, že ono stále zjevnější a obecnější rozčarování z dosavadní existence časopisu Tvář je nejenom plně oprávněné, ale co hůře – příčiny toho čím dál výmluvnějšího neutěšeného, bezvládného stavu našeho časopisu nebudou asi zdaleka jen generačně subjektivní (jak